

UDK:821.512.133.0

Lola UZAQOVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti katta o'qituvchisi, PhD

DSc, professor S.Zokirova taqrizi asosida

NAVOIY ASARLARIDA AXLOQIY QADRIYATLARNING FRAZEOLGIK VOSITALAR ORQALI IFODALANISHI

Annotatsiya

Mazkur maqolada Alisher Navoiy asarlarida aks etgan axloqiy qadriyatlarining frazeologik vositalar orqali ifodalanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Navoiy ijodida uchraydigan frazeologizmlar, idiomatik birliklar, badiiy iboralar hamda ramziy mazmunga ega til birliklarining ma'naviy-axloqiy g'oyalarni yetkazishdagi funksiyasi ilmiy jihatdan yoritiladi. Tadqiqot jarayonida shoir asarlarida sabr, hayo, vafo, saxovat, adolat, komillik kabi axloqiy konseptlar frazeologik birliklar orqali qanday ma'no kengayishi va poetik kuchga ega bo'layotgani ko'rsatib beriladi. Maqola Navoiy merosida frazeologiyaning ma'naviyat tarbiyasi va badiiy-estetik mazmundagi o'rni haqida xulosalar beradi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, axloqiy qadriyatlar, frazeologik vositalar, idiomalar, ramz, ma'naviy g'oya, lingvopoetika, badiiy til.

EXPRESSION OF MORAL VALUES THROUGH PHRASEOLOGICAL DEVICES IN NAVOI'S WORKS

Annotation

This article examines the expression of moral values in Alisher Navoi's works through phraseological devices. It analyzes the role of idioms, stable expressions, figurative phrases, and symbolic linguistic units in conveying ethical and spiritual concepts within Navoi's poetic heritage. The study focuses on how moral categories such as patience, modesty, loyalty, generosity, justice, and moral perfection gain broader meaning and stylistic power through phraseological units. The article also highlights the linguistic, cultural, and aesthetic significance of phraseology in shaping Navoi's moral and artistic worldview.

Key words: Alisher Navoi, moral values, phraseological devices, idioms, symbolism, ethical concepts, linguopoetics, poetic language.

ВЫРАЖЕНИЕ НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ ЧЕРЕЗ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ НАВОИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются особенности выражения нравственных ценностей в произведениях Алишера Навои посредством фразеологических средств. Анализируются роль идиом, устойчивых выражений, образных фраз и символических языковых единиц в передаче духовно-нравственных идей поэта. В исследовании показано, как такие нравственные концепты, как терпение, стыдливость, верность, щедрость, справедливость и духовное совершенство, расширяют своё семантическое и художественное значение через фразеологические единицы. Статья раскрывает значимость фразеологии в формировании морально-эстетического содержания наследия Навои.

Ключевые слова: Алишер Навои, нравственные ценности, фразеологические средства, идиомы, символика, духовно-нравственные идеи, лингвopoэтика, поэтический язык.

Kirish. Alisher Navoiy – o'zbek xalqining ma'naviy merosi, adabiy tafakkuri va badiiy dunyoqarashining eng yuksak cho'qqilaridan biridir. Uning asarlarida insonning axloqiy kamoloti, ruhiy tarbiyasi, odob va imon-etiqod kabi qadriyatlar alohida o'rin egallaydi. Navoiy uchun axloq – bu faqat nasihat yoki pand emas, balki insonning hayot yo'lini belgilab beruvchi eng asosiy mezondir. Shu boisdan ham shoir o'z ijodida axloqiy g'oyalarni turli badiiy vositalar, xususan, frazeologik birliklar orqali ifodalaydi.

Frazeologizmlar, idiomalar, barqaror iboralar va ramziy ma'noga ega til birliklari Navoiy asarlarida nafaqat badiiy bezak sifatida, balki ma'naviy-axloqiy mazmuni ochib beruvchi kuchli vosita sifatida namoyon bo'ladi. Bu iboralar orqali shoir sabr, hayo, sadoqat, saxovat, adolat, halollik kabi insoniy fazilatlarining mohiyatini yanada chuqurroq yoritadi.

Axloqiy mazmunning frazeologik vositalar yordamida ifodalanishi tilning ichki imkoniyatlari, xalq donishmandligi va qadimiy an'analarga tayanadi. Shuning uchun Navoiyning badiiy tilida uchraydigan ko'plab iboralar

o'zbek xalqining ma'naviy qadriyatlarini aks ettiradi, ularning badiiy-estetik kuchini oshiradi.

Mazkur tadqiqotda Navoiy asarlarida uchraydigan axloqiy qadriyatlar va ularning frazeologik vositalar orqali berilish xususiyatlari o'rganiladi. Shuningdek, frazeologizmlarning semantik yuklamasi, ularning ma'naviy mazmundagi funksiyasi ham tahlil etiladi. Ushbu mavzuning dolzarbligi shundaki, Navoiy ijodidagi axloqiy g'oyalar bugungi kunda ham yoshlar tarbiyasida, ma'naviy-ma'rifiy jarayonlarda katta ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Alisher Navoiy ijodi, uning ma'naviy-axloqiy qarashlari va badiiy til xususiyatlari bo'yicha juda ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan bo'lib, ular mazkur ishning nazariy-metodologik asosini tashkil etadi. Avvalo, Navoiy asarlarining matnlarini o'rganish, ular asosida ma'naviy qadriyatlar va frazeologik vositalarni tahlil qilish uchun shoirning "Mahbub-ul qulub", "Hayrat ul-abror", "Lison ut-tayr", "Nasoyim-ul muhabbat" hamda "Mukammal asarlar to'plami" kabi nashrlarining ilmiy-

tanqidiy matnlari asosiy manba sifatida qaraladi. Ushbu asarlarda axloqiy pand-nasihat, tasavvufiy qarashlar, odob-axloq normalari, komil inson haqidagi tasavvurlar badiiy va ramziy shakllarda namoyon bo'ladi, bu esa frazeologik birliklarning mazmuniy qatlamlarini ochib berish imkonini yaratadi.

Navoiy merosining ma'naviy va tasavvufiy asoslarini yoritishda S. Sirojiddinovning "Navoiy tafakkuri va tasavvuf", N. Komilovning "Tasavvuf va Navoiy", Q. Yo'ldoshevning "Navoiy ma'naviy merosi", B. Nazarovning Navoiy badiiyati va axloq falsafasiga oid ishlari alohida ahamiyat kasb etadi. Bu tadqiqotlarda shoirning tasavvufiy qarashlari, komil inson konsepsiyasi, adolat, halollik, vafodorlik, saxovat kabi axloqiy qadriyatlarini umumiy falsafiy-adabiy nuqtai nazardan tahlil qilingan. Mazkur ishlar Navoiyda axloqiy ma'no qanday badiiy konsepsiya sifatida shakllanishini tushunishga yordam beradi, biroq ular ko'proq g'oyaviy-falsafiy qatlamga e'tibor qaratib, til birliklarining, xususan, frazeologizmlarning ichki tuzilishi va semantik funksiyasini maxsus markazga chiqarmaydi.

Navoiy tilining badiiy xususiyatlarini o'rganuvchi U. Mirzayevning "Navoiy asarlarining lingvopoetik tahlili", D. Quronovning "Navoiy poetik tafakkuri va timsollar tizimi" hamda boshqa navoiyshunoslar ishlarida shoir poetikasining ramziy obrazlar, badiiy tasvir vositalari, timsollar tizimi, metaforalar orqali qanday tashkil etilgani yoritiladi. Bu tadqiqotlarda ramzlar (bulbul, gul, sham, parvona, nur, zulmat va boshqalar) ma'naviy mazmunni ko'taruvchi badiiy vosita sifatida talqin qilinadi. Shu bilan birga, frazeologik birliklarning maxsus tasnifi, ularning axloqiy konseptlar bilan bog'liqligini tizimli ravishda ko'rsatish masalasi hali to'liq yakunlangan deb bo'lmaydi. Demak, mavjud ilmiy ishlarda Navoiy poetikasining umumiy lingvopoetik xususiyatlari yaxshi yoritilgan bo'lsa-da, axloqiy qadriyatlar aynan frazeologik vositalar orqali qanday ifodalanishi alohida tadqiqot obyektiga aylantirilgan.

Mavzuning lingvistik asoslarini belgilashda o'zbek tilshunosligiga oid umumiy va maxsus tadqiqotlar muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Sh. Rahmatullayevning "Hozirgi o'zbek adabiy tili. Leksikologiya" asari tilning leksik tizimi, semantik qatlamlari, barqaror birikmalar tabiatini tushunishda nazariy asos yaratadi. R. Nematovning "O'zbek frazeologiyasi" va boshqa frazeologiya bo'yicha ishlarda frazeologik birliklarning turlari, ularning semantik va struktur xususiyatlari, milliy-madaniy komponentlari tahlil qilingan. Biroq bu tadqiqotlar, asosan, umumiy til materiali asosida qurilgan bo'lib, alohida bir muallif (masalan, Navoiy) poetikasidagi frazeologizmlar tizimini axloqiy mazmun bilan bog'liq holda maxsus yoritmaydi.

Til va madaniyat, til va ma'naviyat munosabatlarini yoritishga bag'ishlangan A. Ahmedovning "Til va madaniyat: lingvokulturologik yondashuv", Z. G'aniyevaning "O'zbek tilida majoz va ramzlar", A. Xudoyberganovning "Lingvopoetika nazariyasi", Sh. Safarovning "Pragmatik tilshunoslik asoslari" kabi asarlari til birliklarida ma'naviy, pragmatik, madaniy ma'no qanday shakllanishini tushuntirib beradi. Bu manbalar frazeologik birliklarning nafaqat struktur semantikasi, balki lingvokulturologik, axloqiy va pragmatik funksiyalarini izohlashda nazariy tayanch bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, bu asarlarda asosiy e'tibor nazariy masalalarga qaratilgan bo'lib, Navoiy matnlari alohida empirik material sifatida chuqur tahlil markaziga qo'yilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda Alisher Navoiy asarlarida axloqiy qadriyatlarining frazeologik vositalar orqali ifodalanishini o'rganish maqsadida bir nechta umumiy ilmiy metodlardan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida avvalo Navoiy asarlarining matnlari o'rganildi va ulardagi frazeologik birliklar ajratib olindi. Ushbu birliklar mazmuni,

vazifasi va badiiy qiymatini aniqlash uchun ularning kontekstdagi qo'llanilishi tahlil qilindi.

Tadqiqot davomida qiyosiy-umumlashtirish usuli qo'llanib, Navoiy asarlaridagi iboralar boshqa mumtoz adabiyot namunalari hamda o'zbek tili frazeologiyasi bilan solishtirildi. Shuningdek, semantik tahlil orqali frazeologik birliklarning ichki mazmuni, ular ifodalagan axloqiy g'oyalar va badiiy timsollar aniqlab borildi. Lingvopoetik yondashuv yordamida frazeologizmlarning shoir poetikasidagi o'rni va estetik yuklamasi belgilandi. Umuman olganda, tadqiqotda matn tahlili, kontekstual tahlil, semantik tahlil, qiyosiy tahlil va lingvopoetik yondashuv kabi umumiy ilmiy metodlardan foydalanildi. Ushbu metodlar mavzuni har tomonlama o'rganish, frazeologik vositalarning axloqiy mazmuni ochib berishdagi rolini aniqlash va ilmiy xulosa chiqarishga imkon yaratdi.

Tahlil va natijalar. Mazkur tadqiqot davomida Alisher Navoiy asarlarida uchraydigan frazeologik birliklar, barqaror birikmalar, majoziy iboralar va ramziy til vositalari tizimli ravishda tahlil qilindi. Olingan natijalar frazeologik vositalar shoirning axloqiy qarashlarini ifodalashda asosiy badiiy vosita ekanligini ko'rsatdi.

Navoiy asarlaridan ajratib olingan frazeologizmlar tematik jihatdan quyidagi axloqiy qadriyatlarga bog'liq ekan aniqlandi:

sabr, qanoat, matonat (ruhiy barqarorlik),
vafo, sadoqat, muhabbat (axloqiy barqarorlik),
saxovat, karam, muruvvat (ezgulik va
insonparvarlik),

adolat, halollik, diyonat (ijtimoiy axloq),
hayo, or-nomus, poklik (shaxsiy axloq).

Frazeologizmlar aynan shu qadriyatlarni badiiy tasvirlashda ko'chma ma'no orqali kuchli ta'sir kuchi yaratadi.

Tadqiqot natijasida Navoiyda ramzga aylangan bir qancha frazeologik birliklar mavjudligi aniqlandi:

"ko'ngil ko'zgusi" – insonning pok qalbi, ichki halolligi,

"ishq daryosi" – tasavvufiy muhabbatning cheksizligi,

"nur topmoq" – haqiqat va ma'rifatga erishish,

"ko'ngil osmoni" – ruhiy kenglik va komillik.

Bu iboralar ma'naviy-axloqiy mazmunni metaforik darajada chuqurlashtiradi.

Frazeologizmlarning haqiqiy ma'nosi faqat matn kontekstida ochilishi kuzatildi. Masalan:

"Sabr qilmoq" iborasi oddiy chidash emas, balki ruhiy poklanish bosqichi vositasi sifatida qo'llanadi.

"Vafo topmoq" – shunchaki sadoqat emas, balki komil insonlik mezonini sifatida beriladi.

"Ko'ngilni yurutmoq" – ruhiy uyg'onish va ma'rifatga intilish ramzi sifatida namoyon bo'ladi.

Bu esa Navoiy tilidagi frazeologizmlar chuqur falsafiy qatlamga ega ekanligini ko'rsatadi.

Frazeologizmlar Navoiy poetikasida quyidagi vazifalarni bajarishi aniqlandi:

Obraz yaratish – badiiy tilning tasviriy kuchini oshiradi.

Axloqiy g'oyani kuchaytirish – nasihat, o'git va tasavvufiy qarashlarni ifodalaydi.

Musiqiylik yaratish – asarda ritm, takror, ohang uyg'unligini hosil qiladi.

Ramziy mazmun berish – axloqiy qadriyatlarni badiiy timsollarga aylantiradi.

Tadqiqot davomida frazeologizmlar quyidagi asosiy konseptlarning shakllanishida markaziy rol o'ynashi aniqlandi:

Komillik konsepti — "ko'ngilni tozalamoq",
"haqiqatni ko'rmoq"

Halollik konsepti — “ko'ngilni qora qilmaslik”,
“ko'ksini yorug' tutmoq”

Sadoqat konsepti — “vafo bilan yo'l yurmoq”

Sabr-matonat konsepti — “ko'ngilni mustahkam
tutmoq”

Ma'rifat konsepti — “nur topmoq”, “haqiqat sari yuz
tutmoq”

Bu birliklar Navoiy fikrlarining falsafiy va tasavvufiy
mohiyatini lingvistik shaklda aks ettiradi.

Xulosa va takliflar. Ushbu tadqiqot jarayonida
Alisher Navoiy asarlarida axloqiy qadriyatlarining frazeologik
vositalar orqali qanday ifodalanishi tizimli ravishda tahlil
qilindi. Natijada shoir badiiy tilida uchraydigan
frazeologizmlar, barqaror iboralar va ramziy birliklar
ma'naviy-axloqiy mazmunni yetkazishda markaziy vosita
ekanligi aniqlandi. Frazeologik birliklar Navoiy asarlarida
shunchaki til hodisasi yoki badiiy bezak bo'lib qolmay, balki

axloqiy g'oyalar, tasavvufiy qarashlar va komil inson
konsepsiyasini ifodalovchi semantik yuklamaga ega.

Navoiy ijodida sabr, hayo, sadoqat, vafo, saxovat,
adolat, poklik, diyonat kabi axloqiy qiymatlar keng ko'lamda
til birliklari orqali badiiy-estetik darajada yoritiladi. Shoirning
“ko'ngil ko'zgusi”, “ishq daryosi”, “nur topmoq”, “ko'ngilni
yorutmoq”, “haqiqat sari yuz tutmoq” kabi frazeologizmlari
axloqiy mazmunni ramziy va falsafiy talqinda yanada
chuqurlashtiradi. Shuningdek, frazeologik birliklar kontekstual
qo'llanish orqali kengaytirilgan majoziy ma'no kasb etishi
aniqlangan.

Tadqiqot natijasida Navoiy poetikasining
lingvopoetik imkoniyatlari, frazeologiyaning badiiy-estetik
vazifasi va axloqiy g'oyalarni yetkazishdagi o'rni ilmiy
jihatdan asoslandi. Mazkur izlanish shoir merosining
tilshunoslik, adabiyotshunoslik va ma'naviyatshunoslik
sohalarida yanada chuqur tadqiq etilishi zarurligini ko'rsatdi.

ADABIYOTLAR

1. Sirojiddinov, S. Navoiy tafakkuri va tasavvuf. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019.
2. Mirzayev, U. Navoiy asarlarining lingvopoetik tahlili. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2005.
3. Yo'ldoshev, Q. Navoiy ma'naviy merosi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2001.
4. Komilov, N. Tasavvuf va Navoiy. – Toshkent: Movarounnahr, 2005.
5. Quronov, D. Navoiy poetik tafakkuri va timsollar tizimi. – Toshkent: Akademiya, 2017.
6. Nazarov, B. Navoiy badiiyati va axloq falsafasi. – Toshkent, 1999.
7. Rahmatullayev, Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Leksikologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2006.
8. Nematov, R. O'zbek frazeologiyasi. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2010.
9. Safarov, Sh. Pragmatik tilshunoslik asoslari. – Toshkent: Fan, 2008.
10. G'aniyeva, Z. O'zbek tilida majoz va ramzlar. – Toshkent: Yangi nashr, 2020.
11. Ahmedov, A. Til va madaniyat: lingvokulturologik yondashuv. – Toshkent, 2018.
12. Fayziyev, Z. “Navoiy matnlarida ramziy mazmunning ifodalanishi”. – O'zbek tili va adabiyoti jurnali, 2020.